

Сабатаров Б.О., Усубалиев Р.Э.
К.Тыныстанов ат. ЫМУ

**КЫРГЫЗ ЭЛИНИН ОЮН-ЗООКТОРУНУН ЖАНА
МЕЛДЕШТЕРИНИН МАКАЛ-ЛАКАПТАРДА КӨРСӨТҮЛҮШҮ**

Түйүндүү сөздөр: оюн-зооктор, макал-лакаптар, дастандар, санжыралар, улуттук дене тарбия, эпос, «Эр сайыш», «Балбан күрөш», «Жамбы атмай», «Ат үстүндө ойноо», «Оодарыш», «Ат чабыш».

Актуалдуулугу. Улуттук дене тарбиянын тарыхын окутууда кездешкен ар кыл маселелери бар экени байкалат. Маселен, «Манас» эпосун, дастандарын, санжыраларын нечен түрдүү даректер түзгөнүн, нечен-нечен кызыктуу тарыхый маалыматтарды камтыганын билебиз. Ошондой эле кыргыз элинин макал-лакаптарын чечмелегенде да улуттук дене тарбия боюнча студенттердин билимин толуктоого болорун айткыбыз келет.

Бул жерде биз кыргыз элинин макал-лакаптарынын эң эле орчундуу жана терең маанилүүлөрүн чечмелеп көрөлүк деп аракеттендик. «Башканы коюп Манасты айт» - деген лакапты алсак, мында «Манас» эпосунун маанисин, баркын, мазмунунун байлыгын көрсөткөн учкул жана таамай айтылган сөздөр бар экенин көрө алабыз. Ушул лакапты чечмелей турган болсок, анда биз «Манас» эпосу, академик Бартольддун айтуусундай, кыргыздын турмуш-тиричилигин, салт-санаасын, ар кыл кесиптерин, оокатын, искусствосун, оюн-зоокторун, баатырдык мелдештерин даана маалымдаган кадимки энциклопедия экенине ишенебиз.

Кыргыздын баатырдык мелдештерин талдап көрсөк, «Манас» эпосунда «Эр сайыш», «Балбан күрөш», «Жамбы атмай», «Ат үстүндө ойноо», «Оодарыш», «Ат чабыш», «Төө чечмей» ж.б. толук көрсөтүлгөнүн айта алабыз. Бардыгы болуп кеминде 30дай оюн-зоок, мелдештери, күч сыноолору баяндалганын изилдеп чыктык. Булар М.К.Саралаев, М.О.Букуев, С.Мамбет-калиевдер чыгарган «Манастан калган оюндар» (1995-ж.) деген китебинде көрсөтүп жазган. «Манас» эпосунда учкай айтылган жеринде Манас өзү урпактарына мурас катары ойлоп таап, калтырган «Ордоңу» жана «Тогуз коргоолду» деп айтылат.

«Ат чабышты» «Манас» үчилтигинин бардык эле бөлүктөрүнөн кездештиребиз. Манастын төрөлгөнүнө арнап Жакыпхан ат чабышты уюштурган. Манас үйлөнгөндө да, Көкөтөйдүн ашында да өтө эле орчундуу «Ат чабыш» мелдештери сүрөттөлгөн. «Семетейде» болсо Каныкей Манастын аты Тайторуну өзү таптап, байгеге салып төлгө кылганы да эң кызыктуу жана романтикалык нукта көрсөтүлгөн. Ал эми Көкөтөйдүн ашында «Балбан күрөшкө» калмактан Жолой, кыргыздан Кошой чыгып күрөшкөнү, андан кийин Манас менен Коңурбайдын «Эр сайышта» беттешкени, таймашканы, Манастын жеңгени өтө кызыктуу сүрөттөлгөн, «Жамбы атмайда» болсо кырк чоро жамбынын кырк танабын үзө атышып, бир танабы менен илинип калганда, Ак келтеси менен Манас атты чаап бара жатып атканда, жамбы жерге түшүп келатканда, жерге түшүрбөстөн илинип кеткени жөнүндө айтылат.

Калмактар менен кытайлар мелдештин көбүнөн утулуп калганына ыза болушуп, байгеге чектелген малды түнү менен уурдашып, Кытайга айдап качып кетишет. Алардын аркасынан кууп жетип, каракчыларды жазалаганы да сүрөттөлөт.

«Манас» эпосундагы маалыматтар улуттук дене тарбиянын каражаттары жөнүндө толук кабар бергенин айтуубуз керек. Анда баатырдык мелдештердин, оюн-зооктордун түрлөрү, алардын мазмуну, мелдеш өткөрүү эрежелери, салттык терминдеринин аталмалары, байгелердин көлөмү жана башка жагдайларын көрсөтөт. Манас атабыздын мезгилиндеги өзгөчөлүктөрү да сүрөттөлөт. Студенттерди окутууда бул маалыматтарды толук колдонуу керек.

«Эр жигит эл четинде, жоо бетинде», - деген лакаптын чечмелөөсүн мындай дейбиз. Кыргыздардын жеринде илгерки өткөн замандарда нечен согуштар болгон. Булардан калмактар менен болгон согуштарды атасак болот. Андан монголдор менен болгон созулган согуштары, арабдардын чабуулдары, Кокон кандыгынын басып алуу максатында болгон аракеттери, казактар менен болгон согуштун тарыхы - булар согуштардын берки эле чети. Ошондой согуштарда кыргыз эли өз жерин, элин коргоп, баатырдык көрсөтүп келген. Өзгөчө, элдин арасынан чыккан баатырлар да көп эле болгон. Булардан Манас жана анын чоролору, өзгөчө зардалылары (полководецтери) Чубак, Алмабет, Сыргак жана башкалар болгон. Андан Эр Табылды, Курманбек, Тайлак баатыр, Ормонхан, Дуйшөнкул Шопоков сыяктуу баатырлар кыргыздарда дайыма болушкан. Булардын баатырлыгы жерибизди сактап, мамлекеттүүлүктү коргоп, эч бир башка элге баш ийбестен боштондугун сактап келгени тарыхта айтылып, жазылып калганы белгилүү.

«Ат – жигиттин канаты», - деген лакапты алсак, бул кыргыздын күлүк атты баалагандыгын, аттын баркын билип, аны мелдеште, согушта, малчылык кесибинде кеңири колдонгонун даңазалайт. Этнограф С.Е.Дмитриевдин жазганы боюнча, кыргыздар күлүк атты эч качан сатып жибербейт, белек катарында өтө чанда гана тамырына же калың катарында гана берилет, - деп көрсөтүлгөнү бар. Тарыхта Аккула, Тайтору, Сарыкер, Чалкуйрук, Телтору сыяктуу аттар жөнүндө эң кызыктуу маалыматтар жазылып жана айтылып келген. Булардын «Ат чабышта» миндеген жылкы, миндеген кой, дагы башка орчундуу байгелерин жеңип алганы эпосто, дастандарда, санжыраларда айтылат. Күлүк ат жалаң гана «Ат чабышта» эмес, согушта, малды багууда, көчкөндө, конокко барганда, мергенчиликке, салбуурунга чыкканда толук пайдаланганын да билебиз. Ошондой эле Манасты анын Аккуласыз, Алмамбетти анын Сараласыз, Курманбекти анын Телторусуз, Төштүктү анын Чалкуйругусуз элестете албайбыз. Кыргыздын баатырлары кадимки гректердин уламыштарындагы кентаврлардай болуп минген аттары менен дайыма бирге баатырлыгын көрсөтө алышкан. Ошондуктан «Ат – жигиттин канаты», - деп айтылып калган. «Күндүк өмүр берсе, түштүгүнө жорго мин», - деген лакапты алсак, бу дагы өтө кызык жана терең маанилүү сөздөрдөн болгон. Мында кыргыздардын аттардан жоргого болгон баасын жана мамилесин көрсөтөт.

Көчмөн кыргыз элинин арасында жорго ат эң маанилүү орунду ээлеген. Себеби жорго бардык эле тукумдагы жылкыларда кездешет экен. Бул табигаттын өзгөчөлүгү болсо керек. Мында жоргонун эки он буттары бир шилтейт, анан сол буттары шилтейт. Кыргыздар дайым ат минип жүрүшкөн, жоргону минген адам жүрүштөн тажабаган, себеби жүрүшү жеңил болгон.

Ошентип, жоргонун жүрүшү башкача болот. Ал мелдеште чабылган мезгилде жүрүштү өтө жеңил жана ылдам болот, чайкалып жүрөт. Бирок жоргонун жүрүшү кээде жанып кетиши да мүмкүн болот экен. Ошондуктан жоргону таптоо,

анын жүрүшүнөн жазбай чабылганын нечен жылдар бою машыктырып такшалдырса болот экен. Мына ошондуктан жоргону чапканда, байгеге салганда көпчүлүк учурда жашы улгайган кишилер катышканы бул биринчи өзгөчөлүгү болгон. Экинчи өзгөчөлүгү, жоргону минген кишилер өтө барктуу болуп, сыйга бөлөнгөн. Аш-тойлорго элдер чогула баштаганда, эл кимдер кандай ат минип келгендерин байкап, тергеп турушкан. Ошондо жорго минип келгендерди алыстан эле көрүп: «Тигине бир урматтуу конок жорго минип келатат, тосуп алгыла», - деп айтышкан. Үчүнчү өзгөчөлүгү, жоргону дайыма минип жүргөн эркектин ден соолугу өзгөчө болгон. Алардын жоргосунун жүрүшү адамдын эркектик касиетин көпкө узартып сактаган. Бул жөнүндө азыркы мезгилдеги дарыгерлер да көпчүлүк учурда ушуну айтышат. Ошондуктан жогоруда айтылган лакаптын мааниси так ушуларга байланыштуу болсо керек.

Кыргыз элинде илгерки замандардан баштап жылкынын сын-сыпатын, күч-кубатын жакшы билген адистер да болгон. Мына ушуга байланыштуу, кыргыз жеринде саяпкерлер, сынчылар, чабандестер дайыма болуп, өздөрүнүн чебердик, билгичтиги, көзү ачыктыгы менен айырмаланып келгендер болгон. Ошолорду даңазалап «Толубайдай сынчы бол, Токтогулдай ырчы бол», - деп айтылып келген. Саяпкерлер күлүк атты таптай алышкан, күлүктү байгеге даярдап, суутуп, таң ашырып, терин чыгарып, машыктырып, «Ат чабышка» катыштырышкан. Атайын күлүктү сынаган сынчылар жылкынын асыл тукумун, алардын сын-сыпатын, келбетин, мүнөзүн айырмалай билишкен. Жүздөгөн жылкыдан кайсынысы күлүк чыгаарын бир аз убакыттын ичинде эле сынап билишкен. Сынчылардын айтуусу боюнча «Ат чабышка» даяр болгон, жеңе турган күлүктүн ойноктоп турганы, ала качып кеткидей абалынан, жүнү түктүйүп калгандыгынан, заарасы тунук болуп калгандыгынан эле билишкен. Ошондой эле, алардын айтуусу боюнча, күлүктүн ачка болгондо, артык тери калганда, май басып семиргенде марага жетпестен жинигип өлөөрүн айтышкан. Илгерки атам заманда күлүктү кандай таптоо керек экенин даңазалаган элдик ыкмалары да болгон. Тилекке каршы, жазуу болбогондуктан, күлүктү таптоонун ар кыл амалдары унутулуп калганына арман кылабыз. Кайсы бир оозеки чыгармаларда, санжыраларда бир аз маалыматтары сакталып калган. Ошолорду изилдеп, күлүктү таптоонун ыкмаларын толуктаса болот деп ойлойбуз. Ата-бабаларыбыздын замандарында Толубай, Наймаке, Шергазы сыяктуу атактуу сынчылар болгон. Алар кадимки профессионалдык эксперттерден болушкан. Жылкыны бир көрүп эле, же күлүктү бир аз убакыттын ичинде көрүп, байкап туруп баа бере алышкан. «Ушул тайдан күлүк чыгат, бул күлүгүнөр байгени жеңе алат, же мунун табы жетиштүү эмес, дагы 5-6 күн таптоо керек», - деп так айта алышкан. Алардын атагы бүткүл кыргызга белгилүү болгон. Биздин китептерибизде, макалаларыбызда, лекцияларыбызда Толубай сынчы жөнүндө, Сарыгер күлүк жөнүндө, Шабдан баатырдын ашындагы байге жөнүндө толук маалыматтар берилген. Ошолор улуттук дене тарбиянын, кыргыздын баатырдык мелдештеринин, улуттук спорттун тарыхын толуктаган эң кызыктуу маалыматтардан болуп калышты. Бул маалыматтар ата-бабалардан калган мурас жана улуттук спорттун соолбос булактары, кадимки даректери болуп саналат. Атайын дене тарбия адистерди даярдоодо окутуунун негизги мазмунун түзөт.

«Күч атасын тааныбайт», - деген лакапты чечмелей турган болсок, биз кызыктуу эки тарыхый мисал келтире алабыз.

Биринчиси, Кожомкул балбандын өмүр баянына тиешелүү болгон. Кожомкул күчү толуп, нечен байгеге жетип атактуу балбан болуп калган кездерде Суусамырдагы айылынын аксакалдары балбанга кайрылып: - «Сенин атан Кааба белгилүү балбан болгон, күрөшкө, оодарышка, эр сайышка нечен жолу түшүп жеңип чыккан. Ошондой эле өзүнүн күчүн оор ташты көтөрүп, атты көтөрүп элге көрсөткөн. Сен атаң көтөргөн зор ташты көтөрө аласыңбы?» - деген суроого Кожомкул: «Мен мындан да оор ташты көтөрөм», - деп айткан дешет. Ошондо Кожомкул так көтөрүп, 100 кадам басып барып тикесинен орнотуп койгон ташы ушул күнгө чейин бар. Ошол «сын таш» деп аталып калган таштын салмагы 635 кг экендигин 1988-жылы таразага, машинага жүктөп салмагын белгилешкен. Ал эми айылдын аксакалдары Кожомкулдун көтөргөн ташынын Кааба көтөргөн таштан зор экендигин көрүп: «Күч атасын тааныбайт деген ушу», - деп айтышкан.

Экинчиси, Азрет-аалы пайгамбарга байланыштуу уламышта көрсөтүлөт. Бул уламыш боюнча Азрет-аалы 20 жыл бою саякатта жүрүп эли-жерине кайрылып келгенде, көк шибердин үстүндө бир топ жигиттер күрөшүп жаткандарын көрүп кызыгып карап турат. Анан жаштарга акыл-насаат айтып, мындай чалбайсынбы, буттан албайсынбы, түртпөйсүңбү, тартпайсынбы дегенде, жаштардын эң күчтүүсү: «Аксакал, бизди эмне эле үйрөтүп жатасыз? Андан көрө күрөшпөйсүзбү?» - деген экен. «Макул», - деп Азрет-аалы жаш балбан менен кармашка кетет. Жаш балбан Азрет-аалыны жыгат. «Оо, кадимки балбан экенсин, кимдин баласысың? Аты-жөнүңдү айт?», - дегенде: «Атам Азрет-аалы, өз атым Махмуд», - дейт. «Оо, менин балам!», - деп кучактап калат. Ошондо күрөштү көрүп турган бир аксакал: «Күч атасын тааныбайт», - деген экен.

«Билеги күчтүү бирди жыгат, билими күчтүү миңди жыгат», - деп айтылат кыргыз элинин макал-лакаптарынын биринде. Муну биз чечмелей турган болсок, төмөндөгүлөрдү айтаар элек. Илгерки замандарда балбандар салмак түркүмү эсептелбестен, каалаганы эле мелдешке, күрөшкө катыша алган. Ошондой эле азыркы мезгилдегидей машыгуу ыкмалары илимге таянган бир системага келтире элек болгон. Бүткүл эле кыргызга белгилүү балбандар: Айчаке, Карагел, Кожомкул, Дунган, Бөлтүрүк ж.б. өздөрүнүн табигый күчүнө, алп мүчөлөрүнө гана таянган да, атак-даңкка жетишкен. Бирок Октябрь революциясынан мурунку мезгилдерде кыргыздын балбандары эл аралык орчундуу мелдештерге катышкан эмес. Совет доорунда Кыргыз мамлекеттик физкультура институту ачылып (1955-ж.), атайын спорттук адистер даярдала баштаган. Ошондо Лисичкин П.И., Байман Ф.Е., Боголепов В.А., Усупов С. сыяктуу машыктыруучулар күрөштүн түрлөрү боюнча адистерди даярдай баштаган. Дене тарбия институтунда күрөштүн физиологиялык ыкмаларын, айла-амалдарын үйрөткөн. Ошол мезгилден тартып бүгүнкү күнгө чейин дене тарбия институту, кийин дене тарбия жана спорт академиясы деп аталып калгандан кийин да (2005-ж.) атактуу балбандар даярдалган. Алардын ичинен Сарыгул Чекировду, Ибраимов Узаковду жана Раатбек Санатбаевди атасак болот.

Сарыгул Чекиров 1960-жылы институтту бүтүргөн, спорттун эркин күрөштүн чебери деген наамын алып, республикалык жана бүткүл союздук мелдештерге катышып, эң кеминде миңден ашкан балбандарды жеңген. Эң атактуу ийгиликтеринен болуп олимпиадалык чемпион Цалколаманидзени 23 секунданын мезгилинде белге салып ыргытып, таза жеңишине жеткенин айтсак жетиштүү

болот. Кийинки мезгилде С.Чекиров эркин күрөш боюнча «Кыргыз Республикасынын эмгек сиңирген машыктыруучусу» деген наамына татыктуу болгон да, нечен-нечен чеберлерди даярдаган. Бул ардагер адиске дене тарбия институтунан алган билиминин пайдасы тийди десек туура болот. Сарыгул Чекировду биз студенттерибизге билим берген учурда кызыктуу үлгүү катарында тааныштырабыз.

Дене тарбия институтун ийгиликтүү бүтүргөн жана атак-даңкка жеткен балбандардан Ибраим Узаковду атап кетүүбүз керек. Бул балбан кыргыз күрөшүнөн 28 жолу Кыргыз Республикасынын чемпиону болгон (70-жылдары). Лейлек күрөшүнөн, Чүй күрөшүнөн, классикалык (грек-римдик) күрөштөрүнөн чемпиондук наамына жете алган. Өзгөчө белгилеп кете турган бир жагдайы: И.Узаковдун боюнун узундугу 183 см салмагы 90 кг болгон. Ошондой болсо да Ибраим Узаков абсолюттук салмак түркүмүндөгү мелдештерде бою 2 м, салмагы 120-130 кг болгон балбандарды жеңген, сегиз жолку Кыргыз Республикасынын абсолюттук чемпиону болгон. Бою пас, салмагы аз болгондуктан балбандар, күйөрмандар аны «Тапанча балбан» деп атап алышкан. И.Узаков кеминде 1200 балбанды жеңген. Бул тынымсыз машыгуунун, дене тарбия институтунан алган билиминин күчтүү болгондугунан жете алган деп баса көрсөтөбүз.

Бардык эле кыргыз элине белгилүү болгон Азиянын эки жолку, Азия оюндарынын Хиросима шаарында болуп өткөн мелдеште экинчи призеру болгон, Атланта шаарында болуп өткөн Олимпиадалык оюндарга катышкан, Кыргызстандын нечен жолку чемпиону болгон Раатбек Санатбаевди өзгөчө белгилеп кетсек туура болот. Раатбек грек-римдик күрөш чебери болгон да, эң кеминде 1300 балбанды жеңген. Анын биринчи тренери Ибраим Узаков болгон. Бир нече жылдар бою Раатбек Казак Республикасынын балбаны Д.Турлыхановдун жогорку чебердик мектебинде машыгып такшалат. Негизги чебердигин, балбандык амалдарын, физикалык жактан чыйралуусун дене тарбия институтунда окуп жүргөндө өөрчүтө алган. Раатбек Санатбаев билими эң күчтүү адистерден болгон. Тилекке каршы, душмандары Раатбекти атып өлтүрүшкөн. Бирок Раатбек балбандын атак-даңкы кыргыз элинин жүрөгүндө сакталып кала берет да, аны республикабыздын эң атактуу балбаны деп эсептейбиз. Раатбек Санатбаевдин өмүр баяны менен бардык эле студенттерибизди тааныштырабыз. Анын ыкмаларын, жаштарга айткан акыл-насааттарын дайыма эстетebиз.

«Жыгылган күрөшкө тойбойт», - деп айтылат дагы бир кыргыздын лакабында. Мунун маңызы жыгылган балбандын күрөштүн, натыйжасы менен канааттанбай калгандыгын билдирет. Чынында эле спортчулар, балбандар жеңebиз деп атайлап көп машыгып, өздөрүн жеңишке жеткендей кылып даярданышат. Бирок күрөштө болобу, же жарышта болобу, бири жеңип чемпион болот, башкалар башка орундарга ээ болушат. Ошондуктан жеңилип калганына ызаланып, калыстар беркиге тартышты, же каршылаш тыюу салынган ыкманы колдонду, же болбосо дагы бир себептерин айтып арман кылат. Мындай көрүнүш көбүнчө жаш спортчуларга, жаныдан мелдешке катышкандарга тиешелүү болот. Ал эми тажрыйбалуу балбандарды, спортчуларды алсак, алардын түшүнүктөрү башкача болот. Жеңилип калса, тажрыйбалуу спортчу: «Кандайча, кандай себептерден, каталыктардан жеңилдим?» - деген суроону коюп, кийин ошол кемчиликтерди билип, амалдарды издеп, мурункудан көбүрөөк машыгып,

кемчиликтерин жоюуга аракет кылат. Ошол эле учурда өзүнүн машыктыруучусу, спорт уюмундагы достору катышып жеңилгенди жоюунун жолдорун изденүүгө умтулуп, талкууга алышат. Мында дайыма эстеп жүрүү керек - башка спортчулар так эле ошондой аракеттерин жумшап, алар да жеңишке жеткенге кумар болушат.

Кыргыздарда дагы бир таамай айтылган макал бар - «Эр жүрөктүү баатыр, ашкан сулуу кыз, атагы чыккан күлүк - бүткүл элдин энчиси» - деген. Мындай айтылган макалдын чечмеси оңой.

Даңкы бүт кыргыздарга таралган Манас баатыр, Тайлак батыр, Чолпонбай Түлебердиев. Буларды биз даңктайбыз, мактайбыз жана жаштарды патриоттук духта тарбиялоодо аттарын атап, баатырдыгын көрсөтүп колдонобуз. Андан кийин Акундун кызы Айчүрөк, Акмөөр, Бүбүсайра, Таттыбүбү Турсуналиева – булар айдай сулуу, ак куудай назик, өнөрлөрү өчпөс перилер болушкан. Буларды да даңктайбыз, атагын жерде калтырбайбыз.

Ошондой эле атагы чыккан күлүктөр: Эр Манастын Аккула, Ысык-Көлдөн Сарыкер, көк бөрүгө минген Марадона - булардын да даңкы чыккан, дайыма эл оозунда айтылып келген жана унутта калбай турган жаныбарлардан болушкан.

Жогоруда көрсөтүлгөндөй, кыргыз элинин таамай айтылган сөз байлыгы, макал-лакаптары биздин адабиятта өзгөчө орунду ээлейт. Булар ошондой эле кыргыздардын баатырдык мелдеш-теринин, кызыктуу оюн-зоокторунан болуп келгенин тарыхтын барактарында жазылып калганын көрсөтүшөт. Дагы бир такилип-булар элибиздин каада-салтын даңазалашат, жаштарды таамай айтылган макал-лакаптары аркылуу тарбиялап үйрөтөт.

Жыйынтыктоо:

1. Кыргыз элинин оюн-зоокторго, мелдештерге тиешелүү макал-лакаптарын этнопедагогикалык маалы-маттар катарында, улуттук дене тарбия сабактарынын мазмунуна колдонуу керек.

2. Бул макаладагы жана дагы башка дене тарбияга тиешелүү макал-лакаптарын адистик (специализация) сабактарынын колдонмолоруна, лекцияларга киргизүү керек экенин баса айтабыз.

3. Кыргыз элинин макал-лакаптары жаштарды тарбиялоодо, жакшыны билүүдө колдонулса туура болот.

Адабияттар:

1. Кыргызча-орусча сөздүк. Түзгөн проф. К.К.Юдахин. -Москва: Советская энциклопедия, 1965. - 973-б.

2. «Бир миң кыргыз элинин макал-лакаптары» академик К.К.Юдахиндин жыйнагынан. /Түзгөн Д.Т.Давлетбакова. -Бишкек: НИИ регионального словяноведения КРСУ, 2000. - 116-б.

3. М.Саралаев, М.Букуев, С.Мам-беткалиев. Манастан калган оюндар. - Бишкек, 1995-ж. - 126-б.